

Амир Темур ибн амир Тарагай 1336 йил 9 апрелда Кеш (Шахрисабз) вилоятининг Хўжа Илгор кишлогига дунёга келган. Унинг отаси амир Мухаммад Тарагай барлос улусига мансуб беклардан, баходир жангчи, уламою фузалого ихлосманд, илм ахлига хомий ва иштиёкманд киши бўлган.

Амир Темурнинг ёшлиги хакида маълумотлар кам учраса-да, айрим манбаларга караганда, у ёшлигида хат-савод чикариб, ўз даврининг тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих илмларини ўрганган. Амир Темур билан сухбатлашиш шарафига муяссар бўлган буюк араб файласуфи Ибн Халдун жахонгир турк, араб, форс халклари тарихини, диний, дунёвий ва фалсафий билимларнинг мураккаб жихатларигача яхши ўзлаштирганини таъкидлайди.

Амир Темур сиёсат майдонига кириб келган пайтда, Мовароун-нахр мўғуллар истибдоди остида бўлиб, Чингизхон ва Ботухон босиб ўтган шахар ва кишлоклар вайронага айланган, сув иншоотлари бузиб ташланган ёки ишга яроксиз холга келтирилган, Чингизхон Мовароуннахрни ўзининг иккинчи ўгли Чигатойхонга суюрғол сифатида инъом килган эди.

Амир Темурнинг хаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи даври (1360-1385) Мовароуннахрни мўғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386-1405) эса икки йиллик, уч йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

1360-йиллардан бошлаб Амир Темур Мовароуннахрдаги ички низо, урушларда иштирок эта бошлади ва Мўғулистон хукмдори Туглук Темурхон, унинг ўгли Илёсхўжага қарши курашлардан сўнг, Амир Хусайн устидан галаба қозонгач, 1370 йилда Мовароуннахр тахтининг хақиқий соҳиби бўлди ва Самарқандни хокимият пойтахти этиб белгилади. Амир Темур тахтга ўтиргач, Чигатой улусининг барча ерларига ўзини ворис деб билди ва Сирдарёнинг қуйи хавзасидаги ерларни, Тошкент вилоятини, Фарғона водийсини, Хоразмни ўз хукмронлиги остига киритди. Натижада, Мовароуннахр ва Хуросонда йирик марказлашган давлат вужудга келди. Соҳибқирон сўнгги йилларда Эрон, Ирок, Закавказье мамлакатлари, Хиндистон, Олтин Ўрда ва Туркия билан бўлган жангларда голиб чиқиб, салтанат ҳудудини шарқда Хитой деворига қадар, гарбда — Ўрта ер денгизига, жанубда эса Хиндистон чегараларига қадар кенгайтирди.

Темур фаолиятида муайян сиёсий йўл — майда феодал хукмронлигини тугатиш, муҳим халқаро қарвон йўлларида устунлик қилиб турган Олтин Ўрда, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг рақобатини енгиб, Мовароуннахрнинг сиёсий-иқтисодий қувватини таъминлай оладиган марказлашган давлат ташкил этиш эди. Амир Темур авваламбор мамлакатда давлат тизимини мустаҳкамлаш, бошқаришдаги тартиб-интизом, қонунчиликни қучайтириш, савдо-сотик, хунар-мандчиликни кенгайтиришга имконият яратиш, солиқларни тартибга солиш, мамлакат химоясини таъминлаш йўлида қўшиннинг қудратини ошириш қабиларга қатта эътибор берди.

Амир Темурнинг ҳар бир ҳарбий юришига туртки бўларлик сабаб бор эди. Бу сабаблар — ўз давлатининг чегараларини мустаҳкамлаш, ташқи душманлардан химояланиш, қарвон йўлларида турли йўлтўсарлардан тозалаш, хиёнатчи, сотқин, алдамчиларни жазолаш, бўйсунмаганларни итоат эттириш, ўзининг сиёсий таъсирини кенгайтириш қабилардан иборат бўлганлигини тарихий манбалардан билиб олиш мумкин. Масалан, Амир

Темурнинг Тўхтамишхонга карши юришини олсак, Темур Тўхтамишхонга кўп илтифотлар, ёрдамлар кўрсатиб, 1379 йилда Урусхонни енгиб, Ок Ўрда тахтига Тўхтамишхонни ўтказган эди. Аммо Тўхтамишхон Амир Темурнинг умидларини пучга чикарди.

У Мовароуннахрга бир неча бор талончилик ниятида бостириб кирганидан сўнг, Темурда ҳам унга карши курашиш мажбурияти вужудга келди ва 1395 йил 15 апрелда кундузчада Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида хал килувчи ҳаёт-мамот жанги бошланди. Жанг факат Тўхтамишхоннинг такдирини хал килиб кўяколмай, балки бутун Олтин Ўрда такдирини ҳам хал килди.

Тарих Темур зиммасига Олтин Ўрдадек кудратли мўгул империясининг асосини емиришдек улкан вазифани кўйган экан, Сохибкирон бу вазифани ҳам буюк жасорат билан адо этиб, Рус князликлари ва Шаркий Оврўпо халklarини мўгуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди. Йирик рус олими А. Ю. Якубовский: «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу галабаси нафакат Марказий Осиё ва Шаркий Оврўпо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди», деб ёзди.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузругдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар — бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, сугориш тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулкий-ахлокий ҳаракатларини назорат остига олиш каби ишлар билан шугулланган. Ҳар бир Девонда қирим ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темур тарихчилар тасвирича, Ўрта асрнинг атоқли давлат ва ҳарбий арбобларидан бўлиб, Оврўпо олимлари ўз асарларида унинг салбий томонлари билан бирга муҳим фазилатларини ҳам таъкидлаб ўтганлар. Немис олими Ф. Шлоссер ўзининг «Жаҳон тарихи» (III-том) асарида: «Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узок Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда ҳам ўрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади», деб ёзса, атоқли немис олими ва тарихшуноси М. Вебер: «Темур ўз душманларига нисбатан жуда бераҳм эди, лекин саркардалиқ, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантга эга эди», деб таърифлайди. Шунингдек, «Тузуки Тимур» — «Темур тузуқлари»да ҳам Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қараши, бирлашган кудратли феодал давлатнинг сиёсий ва ахлокий қоидалари ҳақида гап боради.

«Темур тузуқлари»да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шариат ҳукмлари асосида олиб борилганлиги бир неча бор таъкидланади. «Салтанатим мартабасини,— деб таъкидлайди Амир Темур,— қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига араллашиб, зиён етказишга ҳеч бир қимсаннинг қурби етмасди». Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бошқаришда 12 қоидага амал қилинганлиги, салтанат 4 катъий қоидага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган.

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солиғи ва на бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий қишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг

молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. «Барча ишларда,— деган эди Амир Темур,— бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида каттик туришларига буйруқ берилган. кашшокликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, кам-багаллар улардан нафақа олиб турардилар». Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қоидаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Те-мур ёзади: «Солиқдар йигишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани кашшокликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Нега-ки, халқни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбагаллашишига олиб келади, хазинанинг бекуватлиги ҳарбий кучларнинг тарқокланишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизланишига сабаб бўлади...»

Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврининг нодир мўъжизаси эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда — аскарини қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни обдон ўрганиб чиқишда, ҳам лашкарбоши — қўмондонликда намоён бўлди.

Адабиётларда Темур ҳақида бир-бирига зид фикрлар мавжуд бўлиб келди, лекин уларнинг қўпларида Темур фаолиятига ўз даври нуктаи назаридан эмас, балки муаллифлар яшаган давр нуктаи назари асосида баҳо берилган.

«Темур тузуклари»ни инглизчадан француз тилига таржима қилиб, 1787 йилда нашр этган француз олими Лянглэ Темур ҳақида шундай ёзади: «Темур хон (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз бунини тасаввур ҳам қилмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгил бўлмайдиган икки тўсик — биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга ҳалакит бериб келди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдидан кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темурзода-ларни, балки саййидлар, шайхлар, илм-фан арбобларини ҳам таклиф этган ва ўзининг ҳар бир юриши олдидан бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Амир Темурнинг ободончилик ишлари тўғрисида таниқли шарқшунос олим, академик В. В. Бартольд: «Темур гўё Самарқанддан бошқа ҳамма ерда вайронгарчилик билан шугулланган, деган фикр муболагали: у Кобул водийси ва Муган чўли каби Самарқанддан узок бўлган жойларда улкан сугориш ишлари олиб борди», деган тари-хий жихатдан гоят қимматли фикрни айтиб ўтган. Бу фикрга муқояса қилиб, Али Яздийнинг ёзишмасини келтириш мақсадга мувофиқдир. «Бир йил мобайнида,— деб ёзади Ўрта аср тарихчиси Али Яздий,— Бағдод шахрини тиклаш ҳақида буйруқ берилди, токи ша-ҳар яна ўз қиёфасини олсин, унда хунармандчилик ривожлансин, теварак-атрофида дехкончилик ўссин, савдо-сотик ва маданий ҳаёт кенг тармоқ ёйсин, ислом бил ими илгаригидай ёйилсин. Бу вазифа амирзода Абу Бакирга топширилди». Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳрда мўғулларнинг қарийб 140 йиллик ҳукмронлик даврида биронта ҳам кўзга қўринарли қурилиш ёки сув иншоотлари вужудга келмаган. Амир Темурнинг ташаббуси билан 1365 йилда қарши, 1370 йилда Самарқанд, 1380 йилда эса Кешнинг атрофи қайтадан мудофаа деворлари билан

ўралган. Шунингдек, халк фаровонлигию, мамлакат ободончилиги йўлида сув омборлари, тўгонлар куришга, ариklar казишга, янги ерларни ўзлаштиришга алохида эътибор берилган. Мамлакатнинг иктисодий ахволини кўтарихца савдонинг ахамияти бекиёс эканлигини тушунган хукмдор бозорлар, расталар ва тимлар, турли-туман устахоналар барпо этиб, халк хунармандчилик санъатини тараккий эттирган.

Амир Темур илм-фан, маънавият ахлига эътибор, меҳрибонлик кўрсатиб, улардан жамият маданий хаётида фойдаланишга интилар экан, тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзганидек, «Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига якин тутар эди. Уламо ва фузалога тўла иззат-хурмат кўрсатиб, уларни хар кандай одамдан тамом мукаддам кўрарди. Уларнинг хар бирини ўз мартабасига кўйиб, иззату икромини унга изхор киларди».

Амир Темур саройида кўплаб илм-маърифат алломалари Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Ахмад, Мавлоно Нуъмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Хокийлар Сохибкироннинг мархаматидан бахраманд бўлиб, унинг хизматида бўлдилар. Амир Темур илм-фаннинг риёзиёт, хандаса, меъморчилик, фалакиёт, адабиёт, тарих, мусика каби сохалари равнакига катта эътибор бериб, сохиби хунарлар билан килган сухбатлари хакида француз олими Лянглэ шундай ёзади: «Темур олимларга серилтифот эди. Билимдонлиги билан бир каторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошка ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан сухбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу сохаларга гамхўрлик килишга асосий эътиборини берарди».

Амир Темур ўзини мохир дипломат сифатида хам намоён килаолган. Унинг Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия, бошкача айтганда, ўша вақтда кўпрок маълум ва машхур бўлган Оврўпо давлатлари билан иктисодий алокалар ўрнатиш ва уни мусахкамлаш сохасидаги фаолиятини француз ва инглиз киролларининг унга ёзган мактублари билан далиллаш мумкин.

Манбаларда сохибкирон Амир Темур — ёркин хислатларга эга эканлиги, хотираси ўткир, шижоатли ва катъиятли, бирсўзли, зўр рухий кудрат эгаси, салобатли инсон сифатида таърифланади.

Амир Темурнинг Осиё, умуман жахон тарихидаги хизматлари ва тутган ўрни хакида хулоса килиб, куйидагиларни таъкидлаб ўтиш жоиздир: Амир Темур Марказий Осиёни мўгуллар исканжасидан озод этишда барча юртпарвар кучларни уюштириб, уларни мустикаллик учун курашга йўналтирган етакчи рахбар, ерли халкнинг бу сохадаги орзу-умидларини рўёбга чикишига улкан хисса кўшган саркардадир; Амир Темур кўп йиллар давомида мустамлака бўлиб, чет эллик хукмдорларга бўйсуниб келган Мовароуннахр ва Хуросонда ўз юрти, халкининг куч-кудратига таянган мустикал ва ягона давлат барпо этаолди; Амир Темур хам ўз даврига хос бўлган турли сабабларга биноан бошка мамлакатларга юришлар килди ва Оврўпо мамлакатларининг ривожланишини тезлашишига ўз хиссасини кўшди. Россияни Олтин Ўрда зулмидан, Оврўпони Туркия тажаввузидан саклаб колди; Амир Темур ўз сиёсатида маданият, ободончилик, хунармандчилик хомийси бўлиб танидди. Ўз сиёсати билан маданий юксалишга ва туркий тилнинг ривожига кенг йўл очиб, нафакат Марказий Осиёнинг маданий-маънавий оламида, балки бутун мусулмон олами тарихида ўчмас из колдирди ва сўнги ривожланишига катта таъсир кўрсатди; Амир Темур катор Шарк мамлакатлари

ва айникса, Оврўпо мамлакатлари билан дипломатик алокалар ўрнатиб, улар билан турли савдо-сотик, маданий алокаларга янада кенг йўл очиб берди.

Собик советлар мафкураси, пролетар дунёкараши хукмронлик килган шароитда Темур фаолиятига нисбатан салбий муносабатда бўлинди, ўша давр адабиётларида хар доим кораланиб келинди. Лекин мафкуравий тўсик, такиклашларга карамай айрим илмий асарларда Темур хакида баъзи тўгри фикрлар хам билдирилди.

Бу жихатдан Ўзбекистонда 1968 йили академик И. М. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли» рисоласининг нашр этилиши мухим воқеа бўлди. Рисола Темур шахсига бирёкламали карашларга карши ёзилган илмий асар сифатидаги дастлабки уриниш эди. Лекин бу кадам Москвадаги юкори идоралар ва матбуот органлари томонидан кораланди ва асар муаллифи бенихоя азиятлар чекди. Ўзбекистоннинг мустакилликка эришуви, эски мафкура сикувидан кутулиш, тарихимизга тўгри муносабатда бўлиш имконини яратди. Сўнгги йилларда Амир Темур ва унинг даврини ўрганишга багишланган катор манбалар, китоблар, жумладан, Бўрибой Ахмедовнинг Амир Темур хакидаги катта роман-хроникаси нашр этилди. Ўзбекистан Президентининг фармони билан 1996 йил — Амир Темур йили деб эълон этилиши ва бу сана жaxon микёсида нишонланиши Амир Темур номи окланиб, ўзбек халкига бутунлай кайтганига ёркин далилдир.